

Tekst verwerken met een kritisch apparaat

Jacob van Sluis j.van.sluis@ub.rug.nl

Naast e-mail is tekstverwerken ongetwijfeld de meest benutte toepassing van de computer. Daarbij zal Word het meest gebruikte programma zijn. En voor velen van ons overstijgen de mogelijkheden van dit programma de eigen wensen. Want, om maar iets te noemen, over het gebruik van sjablonen, stijlen en index verneem ik weinig vanuit mijn kennissenkring. Voor de meesten geldt dat met Word de computer tot een veredelde typemachine wordt.

Echter, Word schiet volledig tekort voor wie wil werken aan een kritische uitgave van een bestaande tekst. Wie een letterenstudie heeft gevolgd kent zulke uitgaven wel. Een tekst van een beroemd auteur, uit een wat verder verleden en vaak met een literaire inslag, wordt in de oorspronkelijke of bedoelde vorm gepresenteerd met vermelding van varianten onder aan de pagina. Zo is er een kritische uitgave van het Nieuwe Testament: de oudste handschriften zijn veel jonger dan dat de tekst ontstaan is en op basis van de soms fragmentarisch overgeleverde handschriften ("tekstgetuigen") wordt gepoogd de tekst in haar meest oorspronkelijke vorm te reconstrueren. Onderaan, in het zogeheten kritisch apparaat (afgekort: KA) worden de afwijkende varianten vermeld. Een andere vorm van tekstkritiek is wanneer bij de herdruk van een

dichtbundel de dichter zelf wijzigingen en correcties heeft doorgevoerd: via het KA wordt de lezer geattendeerd op de varianten. Of het KA geeft aan, uitgaande van het oorspronkelijke handschrift van de auteur zelf, langs welke tussenfasen en doorhalingen een gedicht ontstaan is.

Vergist u niet: dit is niet louter saai of pietluttig. Voor wie meer wil lezen over deze tak van weten-sport is er een prachtig handboek: Marita Mathijssen, *Naar de letter: handboek editiewetenschap* (1995; 2de druk 1997). Mathijssen concentreert zich op teksten van de Nederlandse letterkunde van de laatste twee eeuwen en zij weet bijzonder onderhoudend de problematiek te verwoorden.

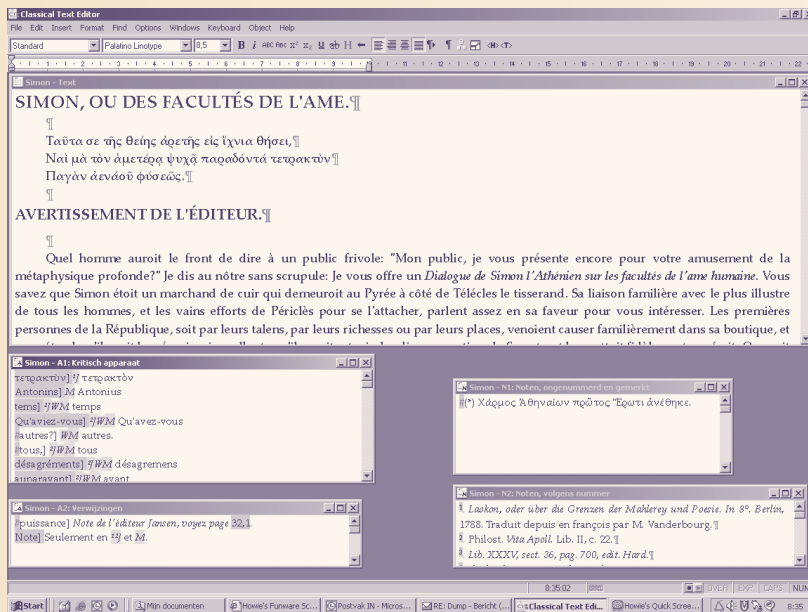
Zelf ben ik begonnen met een teksteditie van de werken van Frans Hemsterhuis (1721-1790), een Nederlands filosoof die in de Franse taal schreef. Bij zijn leven bezorgde hij een aantal traktaten en in die vorm is er dus een goede basistekst overgeleverd. Maar latere uitgaven bieden varianten: de bezorgers daarvan voerden 'verbeteringen' door, soms op basis van latere aantekeningen van Hemsterhuis zelf, maar vaak eigenmachtig, terwijl er ook regelrechte leesfouten inslopen. De oorspronkelijke boeken zijn hoogst zeldzaam en de meest verspreide uitgave, rond 1850 uitgegeven en in 1972 fotografisch herdrukt, is alom erkend slordig. Er is dus behoefte aan een nieuwe editie, die in het KA de varianten vermeldt.

Het kritisch apparaat

In het KA worden, zoals gezegd, afwijkende tekstvarianten geteerd. Dat gebeurt op een wijze vergelijkbaar met voetnoten: onderaan de pagina. Maar de verwijzing gebeurt niet via nummers in superscript in de hoofdtekst, maar buiten de tekst om via regelnummers die in de marge staan aangegeven. Technisch zijn de eisen vergelijkbaar: wanneer bijvoorbeeld door een wijziging in de paginaopmaak de tekst gaat verschuiven, dan moet het KA net zoals dat bij voetnoten gebeurt stillitjes met de verwijzende tekst meeschuiven.

Classical Text Editor (CTE) is een tekstverwerkingsprogramma dat in staat is om een tekst met KA te beheren. Meer nog: in totaal kunnen er mee 24 KA'en plus 24 notenapparaten bijgehouden worden. Voor de goede orde: bij meer dan één notenapparaat moet men een verschillende wijze van nummering instellen, bijvoorbeeld Arabische nummers voor voetnoten en Romeinse getallen voor eindnoten.

Het programma CTE werkt daartoe met vensters: elk apparaat krijgt een eigen venster, die men naar believen over het scherm kan verdelen. Hoe meer apparaten, hoe meer vensters, maar gelukkig kan men de minder gangbare ook verbergen en pas bij gebruik oproepen. Maar het gevolg is wel dat men werkt met een veelheid aan vensters en dat men vanaf het scherm niet rechtstreeks ziet hoe de uitgeprinte tekst oogt. Voor

Mogelijke schermopbouw bij het werken met CTE. Het grote venster toont de hoofdtekst, de kleinere vensters de diverse werkvensters voor noten en kritisch apparaat.

dat laatste moet men vanuit het bewerkings scherm overstappen naar een "Print preview". De prettige werkwijze bij Word dat men rechtstreeks ziet wat men krijgt (wysiwyg) gaat dus verloren; de werkwijze nu is enigszins vergelijkbaar met het oeroude Word-Perfect onder DOS, waar men ook een afdrukvoorbeeld op het scherm kon toveren.

Naast een papieren uitdraai kan CTE het resultaat ook wegschrijven als RTF, als HTML en als TEI.

Hemsterhuis als voorbeeld

Laat ik mij, ter illustratie van het werken met CTE, beperken tot mijn eigen werkzaamheden met de teksten van "mijn" Hemsterhuis. Deze auteur gebruikte zelf voetnoten, weliswaar in beperkte mate, dus die moesten worden overgenomen. Na lang wikken en wegen ben ik uitgekomen tot de noodzaak van twee vormen van KA, door het programma KA1 en KA2 genoemd. Van die twee is KA1 het 'gangbare': het bevat de variante lezingen op de hoofdtekst. In KA2 worden opgenomen voetnoten die latere editoren in hun edities hebben opgenomen, die soms berusten op aanwijzingen van Hemsterhuis zelf. De voor

de hand liggende vraag is dan: waarom heb ik daar geen 'gewone' voetnoten van gemaakt? De reden is dat ik de voetnoten uitsluitend wilde reserveren voor de voetnoten die Hemsterhuis zelf in zijn teksten had meegegeven. Diens primaire voetnoten wilde ik niet vermengen met latere, door anderen toegevoegde voetnoten. En door gebruik te maken van een tweede KA i.p.v. een tweede notenapparaat kon ik vermijden dat in de primaire hoofdtekst een verwijzing naar zo'n veel latere secundaire voetnoot terecht kwam: immers, KA2 verwijst zelf terug naar de regelnummers.

Dat ik voor een bepaald soort voetnoten teruggrijp naar een tweede KA i.p.v. naar een tweede notenapparaat maakt duidelijk dat bij het werken aan de opmaak het doel de uiteindelijk gewenste vormgeving op papier moet zijn. Men moet uitgaan van het beoogde resultaat en daarop de opmaak aanpassen. Latere voetnoten wenste ik een mindere prominente plaats te geven en dat kon ik bereiken via een aangepaste opmaak in KA2. Het duurde even voordat ik het zelf besepte: dit zijn immers geen voetnoten vanuit de optiek van Hemsterhuis' tekst ...

Sigla

Een kritisch apparaat onderscheidt zich van een notenapparaat hierin dat de eerste verwijst via regelnummers in de marge en de tweede via verwijzingen (vaak nummers) in de tekst zelf. Er is nog een onderscheid: alleen een KA gebruikt z.g. sigla. Een 'siglum' is een symbool, vaak een letter of lettercombinatie, als aanduiding voor een specifieke tekstgetuige. Bijvoorbeeld, de eerste gedrukte editie krijgt de letter *P*, het daarvoorafgaande handschrift van de auteur zelf heeft de letter *H* als siglum, en een veel latere uitgave door een andere meneer heeft de letter *X* als kenmerkcode. De door

ons uitgegeven kritische tekst zal gewoonlijk *P* volgen, en de varianten van de beide andere tekstgetuigen worden in het KA met *H* en *X* aangegeven. Bijvoorbeeld: Hemsterhuis schreef zelf zowel in het handschrift als in de eigen uitgave 'hazard' (toeval), maar in de latere uitgave werd de spelling gemoderniseerd en zo lezen we in het KA: *X* hasard.

Het programma CTE biedt de mogelijkheid om als het ware een bestandje van tekstgetuigen bij te houden. Roept men een KA aan, dan wordt prompt de lijst van sigla getoond, met bijbehoren opmaak e.d. Wil men een siglum wijzigen, in opmaak of in teken of zelfs verwijderen, dan kan dit via deze lijst en vervolgens wordt de wijziging in het gehele bestand automatisch doorgevoerd.

Slot

Het moge duidelijk zijn: het samenstellen van een kritische teksteditie is een gecompliceerde arbeid en vereist een tekstverwerkingsprogramma met specifieke kwaliteiten. Classical Text Editor is zo'n programma. Het kan zijn complexe opdracht aan, binnen een Windowsomgeving en op een eenvoudige pc. Echter, veel meer dan bij het werken met Word moet men vooraf goed nadenken over de gewenste opmaak en dit dan vastleggen via sjablonen (Engels: templates). Gelukkig is CTE voldoende flexibel om tussentijds de sjablonen snel en gemakkelijk aan te passen.

In een demo-versie is CTE gratis te downloaden. In die versie heeft het alle mogelijkheden, behalve dan dat de papieren print met een vette 'demo'-tekst wordt ontsierd. Voor een gebruiksaanwijzing (in Word) en voor verdere inlichtingen kunt u contact met mij opnemen.

Links

- De demo-versie van Classical Text Editor is te downloaden vanaf het adres www.oeaw.ac.at/kvk/cte/
- Op de Bibliotheekportal van de RUG heeft Jacob van Sluis de door hem bezorgde teksten van Frans Hemsterhuis in PDF-formaat gepubliceerd: www.rug.nl/Bibliotheek/catalogi-Bestanden/elekPubRUG/publicatiesUB/hemsterhuis/